

Fənn sillabusu.

İxtisas:Məktəbəqədər təlim tərbiyə.

Şöbə:Pedaqoji

Fənn Birləşmə komissiyası:Tarix və ictimai elmlər.

1.Fənn haqqında məlumat:

Fənnin adı:Fəlsəfə,sosiologiya,və politologiyanın əsasları.

Kodu:HFS-B04.2

Kurs:2

Tədris ili:(2019-2020tədris ili)Semestr:yaz.

Tədris yükü:cəmi:60,(30saat mühazirə,30saat seminar).

Tədris forması:Əyani.

Tədris dili:Azərbaycan dili.

AKTS üzrə kredit:4kredit.

Auditoriya N:204,

Saat:

2.Müəllim haqqında məlumat:

Adı,soyadı,elmi dərəcəsi və elmi adı:Şıxəlizadə Günay İlham qızı.

Məsləhət günləri və saati: 5ci gün,saat 12⁰⁰-da.

E-mail ünvanı.sibir-12@mail.ru

FBK-nın ünvanı:Lənkəran.ş.Ş.Axundov 31

3. Təvsiyyə olunan dərslik və dərs vəsaiti:

1.F.F Ramazanov "Fəlsəfə dərs vəsaiti" Azərbaycan nəşriyyatı 1997.

2.Niyazi Mehti "Fəlsəfə tarixində fəlsəfə" Qanun 2005,səh 246

3.Məcrid Əfəndiyev "Sosiologiya" Bakı nəşriyyatı,2009,səh520

4.X.İbrahimli "Politologiya" Qanun 2010,səh 22

Mövzu1.Fəlsəfə,onun predmeti. Cəmiyyətin mənəvi inkişafında rolu.

Fəlsəfə "dünya-insan" münasibətləri sisteminin ən ümumi tərəfləri,varlığın və idrakın ümumi prinsipləri və qanunauyğunluqları haqqında elmdir.Bu münasibətlər bir-birilə sıx əlaqəli,lakin nisbi müstəqil iki yarım sistemə (dünya və insan) ayrılır.Onların hər biri öz növbəsində bir sıra tərəflərə bölünür.Məsələn,birincidə dünya binasının quruluşu,burada fəaliyyət göstərən ən ümumi qanunlar və onların təsaduflərlə münasibəti,ikincidə isə insan və cəmiyyət münasibətləri,cəmiyyət vasitəsiylə insanın dünyaya münasibəti mühüm yer tutur.Dünya-insan sxeminə daxil olan bütün tərəflər arasında qarşılıqlı münasibətlər aşağıdakı dörd səpiyə malikdir:ontoloji,qnoseoloji,aksioloji və mənəvi praktiki.

Fəlsəfənin predmeti ayrı-ayrı xüsusi elmlərin predmetindən birinci növbədə bununla fərqlənir ki,o insanın dünyaya və dünyanın insana münasibətində özünü göstərən ən ümumi tərəfləri öyrənir.Bu momentlə lazımi diqqət yetirilmədikdə dolaşlıq baş verə bilər.Çünki ümumilikdə götürdikdə digər elmlərin predmeti də bu və ya digər dərəcədə dünya-insan və insan-dünya münasibətlərinə addır.

Demokratik cəmiyyətin qurulmağa olduğu müasir dövrdə fəlsəfi təfəkkürün tarixiliyi prinsipinə riayət olunması,fəlsəfənin real həyatla ayrılmaz əlaqəsinin təmin edilməsi xüsusilə vacibdir.Belə ki,müərrəd,qapalı xarakterli fəlsəfə siyasi-iqtisadi və mənəvi həyatda baş verən əsaslı dəyişiklikləri,köhnə stereotiplərin ləğv olunması prosesini,demokratiya və aşkarlığın inkişafını tam əks etdirə bilmir.Cəmiyyətimizin tarixinin indiki dönüş mərhələsində fəlsəfənin gərəkliliyə münasibətini dəyişdirmək,onu mürəkkəb həyat problemlərinin həllinə yönəltmək tələb olunur.Bu mənada fəlsəfənin əsl sosial-tarixi bilik,həyatda daimi əlaqəli dünyagörüşü olması indi həmişəkindən daha vacibdir.Başqa sözlə deyilsə,yeni şəraitdə qarşıda duran problemləri həll edə bilmək üçün fəlsəfə açıq xarakter daşmalıdır.

Mövzu2. Qədim Şərq fəlsəfəsi.

Qədim Şərq ölkələrində yaranan fəlsəfə ən qədim fəlsəfə hesab olunur və onlar Misir,Babilistan,Hindistan və Çində yaranmışdır. Bütün ölkələrdən əvvəl fəlsəfə məktəb və ənənələr Qədim Hindistanda yaranıb inkişaf etmişdir. Qədim Hindlilərin ilk fikir abidəsi Vedlər hesab olunur. Vedlər 2 və 1-ci minilliklər qurşağında yaranmışdır. Ümumiyyətlə Vedlər bəşəriyyətin ədəbi abidələr içərisində ən qədim kimi qəbul olunmuşdur. Ved- sözü (bilik) mənasını verir. Qədim Hind fəlsəfəsində elə sistemlər olmuşdur ki,onlar bilavasitə Vedlərə əsaslanmışdır. Bu sistemlərdə Vedlərin mətnlərinə qədim Yəhudilərin bibliyası və Xristian ədəbiyyatının əhdi-cədili kimi müqəddəs kitab kimi baxırdılar. Qədim Hind təfəkkür sisteminə Yoqa təliminin,yəni xilas olunanın fərdi yolunun da böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Azərbaycan ərazisində yaşayan əhali arasında qədim dövrlərdə Politeizmin-(Yeni çox Allahlıq)hökm sürməsi artıq tarixçilər tərəfindən ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur. İndiki cənubi və şimali Azərbaycan ərazisində hələ qədim dövrlərdən başlayaraq Zərdüştlük geniş yayılmışdır. Bu dinin yaranıb yayılmasında Azərbaycanın ilk filosofları hesab etdiyimiz mağlar mühüm rol oynamışdır. Mağlar bəzi ədəbiyyatlarda xüsusi ilə Çəmən zəminlikdə Muğlar adlanan tayfalar Azərbaycanın ən qədim əhali birləşmələrindən olub,Midiya və İran imperiyaları daxilində mühüm rol oynamışdır. Mağlardan danışarkən Herodot qeyd edirdi ki,onlar insanlardan və itlərdən başqa bütün heyvanları öldürürdülər. Misir kahinlərindən fərqli olaraq,onlar ölümləri əvvəlcə vəhşi quşların və itlərin ixtiyarına verirdilər. Yalnız sümükləri dəfn edirdilər. Əfsanəyə görə Avesta Allahın göstərişi ilə Zərdüştlük tərəfindən yazılmışdır. Orada

Mağ termin yoxdur. Kahinlər isə At-Ravan adlanır. Müsəlmanlıq dövründən başlayaraq orta əsr şərq ədəbiyyatında mağ atəşpərəst,Zərdüşt dini tərəfdarları kimi başa düşülür. Mağ-Muğ sözləri bir sıra toponomik terminologiyada geniş işlənmişdir.

Zərdüştün böyüklüyü ondan ibarətdir ki,özünə qədər mövcud olan Allahların hamısını rədd edərək yeganə Allah hörmünü ruhların,insanların,heyvanların,yaradıcısı kimi irəli sürmüşdür. Avesta 3 kitabda tərtib olunmuşdur.Bunlar Avesta dilində tərtib olunmuşdur. Bir kitab isə Pəhləvi dilində hazırlanmışdır. Bu şəkildə Avesta 21 hissədən ibarətdir.

Mövzu 3.Antik fəlsəfə

B.e.ə 6-cı əsrin 1-ci yarısında antik fəlsəfə Elladanın kiçik Asya hissəsində daha dəqiq desək İoniada-Milet şəhərində yaranmışdır. Təsadüfi deyildir ki, ilk Yunan fəlsəfə məktəbi Milet məktəbi adlanır. Həmin məktəbin ən böyük nümayəndələri Fales,Anaksimandr və Anaksimən olmuşdur. Antik fəlsəfə fəlsəfənin ayrıca bir fənn kimi meydana gəlməsini ifadə edir. Antik fəlsəfə anlayışında qədim Yunanıstanda və Qədim Romada yaranan fəlsəfə nəzərdə tutulur. Yunan fəlsəfəsi yunan mifalogiyasının təsiri altında formalaşmışdır. Yunan mifalogiyası isə öz növbəsində Homerin "İlliada"və"Odessia" əsərlərində öz əksini tapmışdır. Əgər yunan Roma fəlsəfəsini inkişaf mərhələlərinə bölsək aşağıdakı mənzərə alına bilər.

1. Milet məktəbi hesab olunur.
2. Yunan fəlsəfəsinin bu mərhələsi böyük filosofların o cümlədən görkəmli mütəfəkkirlər Sokrat,Platon,Aristotel və.s. Adlarla bağlıdır.
3. Elinizim mərhələsi adlanır.

Milet məktəbi -Fales, Anaksimandr,Anaksimən. Qədim Yunan fəlsəfəsi Yunanıstanın özündə deyil kiçik Asyanın qərb sahilindəki İonia şəhərində meydana gəlmişdir. İlk fəlsəfi məktəb həmin şəhərdə yunanların 7müdrük içərisində saydığı ilk filosof Fales tərəfindən yaradılmışdır. Fales Babilistan və Misir dinləri və elmləri ilə tanış idi.Misir kahinlərindən riyaziyyat və astronomiyayı öyrənmişdir. Bu biliklərə əsaslanaraq o Günəşin tutulmasını qabaqcadan xəbər vermişdir. O,bir sıra teoremlərin müəllifi hesab olunur. Ona təqvim məlum idi və Günəşin illik hərəkətini göstərə bilirdi. Fales Avropa elminin və fəlsəfəsinin banisi hesab olunurdu.Anaksimandr və Anaksimən ilə birlikdə Fales baxışlar sistemini yaratmışdır.Dünyanın başlanğıcı haqqında ilk təlimi Fales yaratmışdır. Anaksimandr ilk başlanğıcı Apeiron-qeyri müəyyən bir şey hesab etmişdir.Anaksimandra görə Günəşin dairəsi Yerdən 28 dəfə,Ayın dairəsi isə Yerdən 19 dəfə böyükdür.Onun fikrincə bütün canlılar Günəşin buxarlandığı rütubətdən yaranır. İnsan meymundan deyil,balıqdan əmələ gəlmişdir. Anaksimən ilk başlanğıcı kimi havanı götürmüşdür. Anaksimana görə havanı Allah deyil,hava və onun formalarından ibarətdir. B.e.ə 494-cü ildə Miletə böyük bir üsyan baş vermişdir. Bu üsyan şəhərin dağıdılmasına,onun siyasi müstəqilliyinin itirilməsinə,fəlsəfənin inkişafının dayanmasına gətirib çıxardı.

Mövzu4. Orta əsr qərbi Avropa fəlsəfəsi.

Orta əsrlərdə qərbi Avropa və mistianların ideya həyatında dini görüşü hökümranlıq edirdi.Feodal dövlətləri mistika və idealizmin,dini ideologiyasının geniş yayılması ilə səciyyələnir.Bu dövrdə fəlsəfə ilahiyatın xidmətçisinə çevrilmişdir.Materialist təlimlər təqib olunurdu.

Orta əsrlərdə hakim mövqə tutan fəlsəfə-sxolostika idi.Sxolostik fəlsəfənin nümayəndələri dini görüşün nəzəri əsasını yaradırdılar.Dini dünya görüşü o qədər güclü idiki feodalizmə qarşı mübarizə istər-istəməz dini forma daşıyır,Allahın adı ilə bağlanırdılar.

Bir sözlə idealist mahiyyətinə baxmayaraq orta əs

rlər fəlsəfəsi bütünlükdə feodal cəmiyyətin inkişafına kömək edir və qabaqcıl qüvvələrin irticaya qarşı apardığı mübarizənin tələblərinə müəyyən dərəcədə cavab verirdi. bu dövrün fəlsəfi ictimai-siyasi fikrin qabaqcıl nümayəndələri Şərqi fəlsəfəsinin Aristotelin, Heraklitin, Evklidinin, Ptolomeyin və digərlərinin ideya irsinə əsaslanırdılar. Qərbi Avropa fəlsəfəsinin bərqərar olması Filon Aleksandrinski və Aureli Avqustinin ad ilə bağlıdır.

Xristianlıq eramızın 1-2-ci əsrlərində Roma imperiyasının Şərqi əyalətlərində meydana gəlmişdir. Onun əsas mənbəyi antik dövrün ən məşhur monoteyist dinlərindən olan yəhudi dini idi. Xristianlığın yayılması və formalaşması Roma imperiyasının dağılması ilə əlaqədar olaraq meydana gələn iddializm fəlsəfəsinin dini mistik cəhətlərinin inkişafı ilə bağlı idi.

Xristianlıq fəlsəfəsinin birinci mərhələsi 2-7-ci əsrləri "Patristika" adlanan dövrü əhatə edir. Patristikanın özünü də 2 mərhələyə bölmüşlər: 1-ci mərhələ xristianlığın əhkamlarının əsası qoyulmuş vahid güclü kilsələr yaradılmışdır.

2-ci mərhələdə xristianlığın əhkamları və fəlsəfi işləri hazırlanmışdır. Patristikasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri də Avriley Avqusti idi.

Xristianlıq fəlsəfəsinin 2-ci mərhələsində 8-ci əsrdə skolastika meydana gəlmişdir.

Son dövrün skolastikasının görkəmli nümayəndələrindən Sonn Dansskot və Ulyam Okkanın adını çəkmək olar.

Feodalizmin cəmiyyətinin içərisində şəhərlərin, sənətin, ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Avropa şəhərlərində 1348-ci ildə Praqada, 1364-cü ildə Viyanada, 1381-ci ildə Heydərbeydə universitetində yaranıb.

Qərbi skolastikasında 2 əsas fəlsəfi cərəyan fəaliyyət göstərirdi. Onun biri numnalizm (Sonn Rasselin Dusskot) digəri isə realizm (Anselm Kerterbeliski, Foma

Akvinski) adlanırdı. Numnalistlərin fikrincə real və obyektiv surətdə mövcud olan təbiətin predmetləri və təzahürləridir. Realistlər isə sübut etməyə çalışırdılar ki, real və obyektiv surətdə mövcud olan ümumi anlayışlardır, onlar əbədidir. Təbiətin şeylərinə nisbətən birincidir. İnsandan asılı olmayaraq mövcuddurlar. Realistlər belə hesab edirlər ki, təbiətin bütün təzahürləri yalnız və yalnız ümumi anlayışların təzahür formalarıdır.

Bir sözlə orta əsrlər fəlsəfəsi bütün nöqsanları və məhdud cəhətlərinə baxmayaraq, fəlsəfi fikir tarixində müəyyən rol oynamışdır.

Mövzu 5. Azərbaycan maarifçilik fəlsəfəsi

Məlum olduğu kimi maarifçilik feodalizm əleyhinə ilk dəfə Qərbi Avropa ölkələrində meydana çıxmışdır. O, Şərqdə Qərb mütəfəkkirlərinin ideyalarının təsiri altında yaranıb formalaşmış və inkişaf etmişdir. Maarifçilik xurafat və cəhəllərlə mübarizədə misilsiz bir rol oynamışdır. Bunu biz ayrı-ayrı Azərbaycan mütəfəkkirlərinin timsalında aydın görə bilərik. Abbasqulu ağa Bakıxanov Qudsi (1794-

1847) Bakı xanı 2 Mirzə Məhəmmədin oğludur. Şərqi dillərini, rus dilini, ədəbiyyat, tarix və fəlsəfəni mükəmməl öyrənməyə çalışmışdır. A. Bakıxanov 1812-ci ildə baş komandanın dəftərxanasına şərqi dilləri üzrə mütərcim təyin olunmuş, hərbi xidmətdə polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. A. Bakıxanovun dünyagörüşü islam dininə uyğunlaşdırılmış, şəkildə klassik fəlsəfəyə əsaslanır. O, fəlsəfənin tədqiqat obyektini "Əxlaqın islahı" kitabında belə izah edirdi:

"Hikmətin (fəlsəfənin) məqsədi göy cisimlərini və onların hərəkət xətlərini müəyyən etmək deyil, bəlkə maarifi, təhsil və məsrəfləri tədqiq etməkdir". "Kainatın sirləri" traktatında maddi aləmin

quruluşu, göylər, planetlər, ulduzlar, kainatda qanunauyğunluqlar baş verən dəyişikliklər haqqında söhbət açır. Onun məntiqə aid "Tərəzinin mahiyyəti", əxlaqa dair "Nəsihətlər" kitabı misilsiz əhəmiyyətə malikdir. 19-cu əsr Azərbaycan elminin ən böyük nümayəndələrindən biri Mirzə Kazım bəydir. Mirzə Məhəmməd Əli Hacı Qasım oğlu (1802-1870) Azərbaycan şərqişünası, maarifçi, rus şərqişünası elminin banilərindən biri hesab olunur. Rusiya şəhərlərinin təhsil ocaqlarında işləmişdir. Mirzə Kazım bəy müsəlman hüququnun Rusiyada ilk tədqiqatçısı, Azərbaycan dilinin ilk elmi

qrammatikasının yaradıcısı, İranda babilər hərəkatının, Dağıstanda Şamil hərəkatının ilk tədqiqatçılarından biri olmuşdur. M. Kazım bəy 1848-ci ildə yazdığı "Firdofsi əsərlərində fars mifologiyası" əsərində göstərirdi ki, əfsanə və rəvayətlər xalqların tarixində mühüm yer tutur. İndiyə qədər insan həyatının çox qaranlıq və sirliliyini izahında tarix bunlardan az istifadə

etməmişdir. Mirzə Məhəmməd Tağı oğlu Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) görkəmli ədib, alim və filosof kimi Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə daxil olmuşdur. M.F. Axundovun fəlsəfi dünyagörüşünün formalaşmasına qədim və orta əsr Şərq fəlsəfəsi ilə yanaşı Qərbi Avropa filosoflarının da, xüsusilə Spinoza, Hollbax və Feyerbaxın. 17-ci əsr fransız maarifçiləri və 19-cu əsr rus inqilabçı və demokratlarının təsiri böyük olmuşdur. Böyük alim varlığın xüsusi qanunauyğunluqlar əsasında inkişaf etdiyini söyləyərək dünyanın Allah tərəfindən, heçdən yaranması fikrini qəbul etməmişdir. Varlıq təkdir, yaradan da, yaranan da odur, o, özü-özünün səbəbidir. "Bu kainat bir vahid qadir və kamil vücuddur, əvvəli də budur, axırı da budur. Nə ondan qabaq başlanğıc olmuşdur, nə də ondan nəhayət olacaqdır". Zaman onun tələblərindən, məkan isə keyfiyyətlərindən sayılır. O, materialist idi. Əsərləri: "Həkim-i İngilis Yuma cavab", "Yek kəlmənin tənqidi məktubları", "Babilik əqidələri", "Mollayi Ruminin və onun təsnifatının babında" və s. Bundan başqa Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixində H. Zərdabi, N. Nərimanov, M. Ə. Rəsulzadənin də özünə məxsus yerləri olmuşdur.

Mövzu 6. Fəlsəfədə varlıq və materiya problemi.

Fəlsəfədə varlıq sözü xüsusi məna kəsb edir. Varlıq fəlsəfi kateqoriya olub şüurdan asılı olmayaraq obyektiv varlığın, kosmos-təbiət insanın mövcudluğudur. Parmenid göstərirdi ki, varlıq məkan hüdudları olmayan şar, sfera dairəsidir. Lakin Parmenid bu fikrini tənqid edən bir çox filosoflar, məsələn: Sokrat, Protaqor göstərdilər ki, varlığın aşkar edildiyi yerinsandır. Ona görə insan bütün şeylərin ölçüsüdür. O, mövcudluğun, statusunu müəyyən edir. Klassik yunan fəlsəfəsindən sonra Avropa fəlsəfəsində də varlıq termininə müxtəlif baxışlar olmuşdur. Hazırda varlıq fəlsəfəsi kateqoriya kimi bütün şey və hadisələrin əsasında durub, real mövcud olan dünyanı ifadə edir. Başqa sözlə desək, varlıq təbiətdə olan, eləcə də kosmik, həmçinin insanın özünün yaratdığı şeyləri və hadisələri əhatə edir.

Konkret insan qarşısında varlıq 2 formada anlaşılır. Bunlar hər şeydən əvvəl kosmos, təbiət şeylər dünyası və insanın yaratdığı mənəvi dəyərlərdir. Bu elə varlıqdır ki, insana nisbətə hüdudsuz, keçilməz, bütövlük və əbədi mövcuddur.

İnsan şüuru bu varlığın mövcudluğunu təsdiq edir və bununla da elə bil ki, dünyanın, əbədiliyinin təsdiq üçün dayaq nöqtəsi əldə edir.

Dünyanın vəhdəti onun varlığında deyildir, hərçənd onun varlığı onun mövcudluğu üçün, vəhdəti üçün ilkin şərtidir.

Varlığın mənasını başa düşmək üçün (ilkin) mühüm rol materiya kateqoriyasına məxsus olur.

Materiya- insanın şüurundan asılı olmayaraq mövcud olan, lakin insana öz duyğuları vasitəsi ilə bəlli olan, şəkli alınan, əks edilən, inikas edən obyektiv reallığı göstərmək üçün fəlsəfi bir kateqoriyadır.

Varlıq fəlsəfi kateqoriyasının mühüm tərkib hissəsi reallığın məcmusu kimi gərəkliyin məcmusudur. Gündəlik həyatında insan daim inanır ki, dünyanın strukturunu gündəlik bütövlüyü, onlara xassə və formalarla bərabər halda yanaşı mövcud olur, özlərini göstərir və eyni zamanda bir-birini ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərirlər. Kosmos, təbiət, cəmiyyət, öz mövcudluq və fəaliyyəti ilə spesifik olan varlığın müxtəlif formalarıdır. Lakin bununla yanaşı onlar olmuş var və olacaqdır, həmçinin onlar həmişə bir-birindən asılı və əlaqədar olmuşlar və bundan sonra da olacaqlar.

Dünya gündəlik reallıq kimi insanın qarşısında bütöv bir hadisə, ümumi vəhdət, özümə çoxsaylı müxtəlif şeyləri, prosesləri, təbiət hadisələrini daxil edərək durur. Bu bizim adlandırdığımız ən ümumi varlıqdır.

Mövzu 7. İslam fəlsəfəsi.

Kəlam-ilk islam sxolostikası, dini idealist, fəlsəfi sistem nümunəsidir. Kəlam-əqlin nəql üzvlərindən üstün olduğunu və dini nüfuzdan asılı olmayaraq fəlsəfi mülahizələr vasitəsi ilə həqiqətə çatmağa nəzərdə tutan bir anlayışdır. Kəlamın nəzəri əsasını 7 və 8-ci əsrlərin qovuşağında Suriya, İraq, Misir və İranda meydana gəlmiş Cabbarilər və Qədərilər arasında gedən ehkamçılıq mübahisələri təşkil etmişdir. Qurani-Şərifdə üstü örtülü şəkildə verilmiş məsələlərin şərhini açılması, yəni yaratmaq zərurəti

ilahiyatçıları həmin mübahisələrə cəlb edirdi. Cabbarilər Qəderilər arasında gedən ehkamçı mübahisələrin əsas mövzusunun aqibətin irəlicədən müəyyən edilməsi və iradə azadlığı problemi təşkil etmişdir. Cəbbarilər hesab edirdilər ki, Allah insanları yaradarkən onun bütün xeyir və şər əməllərində müəyyən olmuşdur. İnsanın iradəsinə tabe olan heç nə yoxdur. Deməli Əl-Cabbariyə sırf fatalizm məktəbidir. Cabbarilərin fikrincə insan öz hərəkətlərinin salubı deyildir. Onun davranışı Allahın məcburiyyətinə tabedir. Bu cəhətdən Cabbarilər insanla cansız təbiət arasında fərq görmürdülər. İlk İslam dövründə müsəlmanların əksəriyyəti qeyd şətsiz alın yazısı ideasına tərəfdar idilər. Qismət və iradə azadlığı haqqında 8-ci əsrdə müsəlman savadlıları arasında gedən qızğın mübahisələrin əsasında fəlsəfi fikir hətta siyasi ombisyalırla dururdu. Cabbarilərin ilk nümayəndəsi Əl-Cəad ibn Dirhəm tələb edirdi ki, "insan öz fəaliyyətində yalnız zəkasına istinad etsin. Zəkasına uyğun olmayan Quran ayələrini allaqorik şəkildə yazsın". Onun fikrincə Allahı yalnız ədəbi xeyirxah atributlara aid etmək olmaz. Çünki İlahinin qəzəbi də vardır. Allah, insana bəzi iradə azadlığı da bəxş etmişdir və Qurani-Şərif müəyyən zaman ərzində göndərmişdir. Cəbriyyə məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi Cəhm İbn Səfvan olmuşdur. O, öz müəllimi Dirhəmin təlimini inkişaf etdirərək insan zəkasının müqəddəs yazıcısının köməyi olmadan yaxşını pisdən necə bilmək qabiliyyətinə malik olduğunu bildirmiş, pauteyzmə yönəlmiş bir təlim yaratsa da fatalizm mövqeyində qalmışdır. Qəderilər insanın iradə azadlığının tərəfdarıdır. Lakin İslamın ilk çağlarında qismət-alın yazısı haqqında təlimin tərəfdarlarına Qəderilər deyirdilər. Qəderilər əqli nəticələr yolu ilə iradə azadlığına haqq qazandırmağa çalışırdılar. Onların fikrincə əgər insanın bütün hərəkətləri Allah tərəfindən yönəldirsə deməli, bəndələrin günahları da İlahinin özü tərəfindən müəyyənləşdirilir. Belə olduqda ədalətli Allah bəndələri bəd əlamətlərinə görə cəzalandırılmalıdır. Çünki bu günahlar Allahın özünün əmri ilə baş vermişdir. Buna görə Qəderilər Allahın özünün müəyyənləşdirdiyi günahlar üçün bəndələrin cavabdeh olmasını ədalətsizlik sayırdılar. Odur ki, Qəderilər insanların azad iradə sahibi olduğu tənqil edir və buna görə də günahları üçün Allah qarşısında məsuliyyət daşdığını bildirirdilər. Qəderilərin görkəmli nümayəndələrindən Məbəd Əl Cuhani, Qalyan əd Diməşkinin və Əl-Həsən əl Bəsrini göstərmək olar.

Mövzu 8. Sosiologiyanın predmeti və tətbiq sahələri. Şəxsiyyətin sosiologiyası.

Sosiologiya termini iki sözün birləşməsindən ibarətdir: latın sözü "sosietas" (cəmiyyət) və yunan sözü "loqos" (söz təlimi).

Hərfi mənada sosiologiya = iya cəmiyyət haqqında elm deməkdir. Bəşəriyyət öz tarixi ərzində, həmişə cəmiyyəti dərk etməyə, ona öz münasibətini bildirməyə səy göstərmişdir. Sosiologiyanın müəyyən ilkin şərtləri mövcud olduğu 19-cu əsrdə meydana gələn vaxtda onun predmeti eynimənalı başa düşülməmişdir. Məs: O, Kant belə hesab edirdi ki, sosiologiya insan zəkasının və psixologiyanın ictimai həyatının təsiri ilə necə təkmilləşdirdiyini öyrənən yeganə elmdir. Sosiologiya ictimai həyat faktlarını, proseslərini yerinə yetirməlidir. H. Spenserə görə, sosiologiya elə ən ümumi elmdir ki, özündə həm tarixi inkişafın ümumi nəzəriyyəsini, həm də antropologiyayı, həm də etnoqrafiyanı birləşdirir. Sosiologiya cəmiyyət haqqında elmdir, başqa sözlə, sosioloji idrakın obyektini cəmiyyət təşkil edir. Lakin belə izah sosiologiyanın predmetini tam aydınlaşdırmır, çünki cəmiyyət ən müxtəlif elmlər tərəfindən öyrənilir. Sosiologiya tarixən müəyyən sosial sistemlərinin fəaliyyətinin və inkişafının sosial qanunauyğunluqları, habelə həmin qanunauyğunluqların xüsusiyyətlərini, sosial qrupların, birliklərin, siniflərin, xalqların fəaliyyətində təzahür formaları və mexanizmləri haqqında elmdir.

Tətbiqi sosiologiya cəmiyyətin qarşıya qoyduğu praktik vəzifələrin həlli üçün vasitələr axtarmalı, nəzəri sosiologiyanın üzə çıxardığı qanunlardan maksimum səmərəli istifadə etmək yollarını müəyyənləşdirməlidir. Tətbiqi sosiologiya real, sosial, effekt əldə etməyə istiqamətlənmişdir. Elmi ədəbiyyatda sosiologiyanın 4 funksiyasından bəhs olunur.

1. İdrak funksiyası
2. Praktiki funksiya
3. İdeoloji funksiya
4. Metodoloji funksiya

İdrak funksiyası-hər bir elm kimi sosiologiya da öz predmeti dairəsində insanların fəaliyyəti üçün zəngin idrak imkanları açır,sosial inkişafın qanunauyğunluqlarını müxtəlif sosial hadisələrin dəyişməsi meyillərini başa düşməkdə onlara kömək edir.

Praktik funksiya-sosiologiya sosial həyatın onun ayrı-ayrı sahələrinin və inkişafı proseslərini elmi sürətdə idarə etmək üçün proqnozlar,tövsiyələr işləyib hazırlamağa kömək edir. Ona görə də sosiologiyanın praktik funksiyası onun idrak funksiyası ilə bilavasitə bağlıdır.

İdeoloji funksiya-sosiologiya kütlələrin idea tərbiyəsi,qeyri-elmi baxışlarla mübarizə vəzifələrini də yerinə yetirir. Sosioloji biliklərə yiyələnmək,müxtəlif səviyyəli nəzəriyyələrlə tanış olmaq, konkret faktlar əsasında real vəziyyəti tam təsvir etmək insana imkan verir ki,o,ictimai prosesdə öz yerini,mövqeyini daha dürüst başa düşsün,onun fəallığı daha dolğun sosial məna kəsb etsin.

Metodoloji funksiya-Müxtəlif ümumilik səviyyəsində olan sosioloji nəzəriyyələr,konsepsiyalar daha konkret elmlər sahəsinə aid olan tədqiqatlar üçün metodoloji əsas ola bilər."Şəxsiyyət" anlayışı biososial varlıq olan insanın ancaq sosial tərəfini ifadə edir.Şəxsiyyət yüksək zəkalılığı,öz hərəkət və davranışı üçün məsuliyyət hisslərinin ,şəxsi ləyaqətin və başqa yüksək mənəvi cəhətləri özündə təcəssüm etdirən insandır.Şəxsiyyəti müstəqil sosial cəhətdən fəal olan adamdır.Şəxsiyyətin başlıca cəhəti onun sosial fəaliyyətidir.

Mövzu9.Ailə və nigahın sosiologiyası.Sosial etnik münasibətlər.

Ailə qan qohumluğuna əsaslanan,məişət ümumiliyi və qarşılıqlı məsuliyyətlə bağlı olan insanların birliyi.Ailə 2-li xarakterə malikdir. Belə ki,ailə kiçik qrup olmaqla yanaşı,eyni zamanda sosialinstitut olur.Ailənin hüquqi əsası cəmiyyət tərəfindən bu və ya digər formada müəyyən edilmiş nigah ittifaqidir.Nigah kişi ilə qadın arasında,valideynlər və uşaqlar arasında münasibətləri qəti müəyyənləşdirir.Ailə ər-arvad,valideynlərlə uşaqlar,habelə yaxın qohumlar arasında münasibətləri nizamlayan kiçik qrupdur. Ailənin 3əsas tipi ayırd edilir.

1-ci tip ailə ənənəvi ailə hesab olunur. Belə ailədə azı 3nəsil bir yerdə olur və burada lider kişidir.

2-ci tip ailəyə ənənəvi olmayan ailələr aid edilir.Bu cür ailələrdə üstünlük kişilərin tərəfindədir,kişi və qadın funksiyaları fərqlənir.

3-cü tip ailəyə edalitar ailələr aid edilir. Edalitar ailələrdə ev işləri kişi və qadın arasında bərabər bölünür,əsas problemlər birgə müzakirə olunur. Ailə 4 mühüm funksiyanı yerinə yetirir:

1)Əhali artımı funksiyası,2)tərbiyə funksiyası,3)təsərrüfat-iqtisad funksiyası,4)Rekreasiya funksiyası.

Sosial-etnik münasibətlərin öyrənilməsi xüsusi sosialoji nəzəriyyələr sistemində mühüm yer tutur. Bu onunla izah olunur ki,sosial-etnik münasibətlər sosial münasibətlər sisteminin çox mühüm və əhəmiyyəti daim artmaqda olan istiqamətlərindən biridir.Onun əsas məzmunu millətlər və təkrar istehsalı prosesində qərarlaşan əlaqə münasibətlərin məcmusundan ibarətdir.Sosial-etnik münasibətlərin tarixi təkamülü qəbilə,tayfa,xalq və millət kimi birlik formalarından keçərək bu günə gəlib çatmışdır.Qəbilə və tayfalar cəmiyyətin inkişafında öz dövrünə görə çox mühüm rol oynamışlar. Bununla belə,ictimai həyatda baş verən dəyişikliklər prinsipcə yeni etnik birliyin yaranmasını zəruri edirdi.20-ci əsrdə millətlərarası münasibətlər müasir sosial münasibətlər sistemində çox mühüm yer tutur.Buradan aydın olur ki,tarixi birliklər arasındakı münasibətlərdən söhbət gedərkən birinci növbədə millət anlayışına diqqət yetirilməlidir.Millət tarixən formalaşmış etnos tipi olub,iqtisadi həyatın,dilin ərazinin ümumiliyi ilə,mədəniyyətin,məişətin,psixoloji durumun və etnik xarakterin bəzi xüsusiyyətləri ilə səciyələnen insanların xüsusi tarixi birliyi.

Mövzu 10. İdarəetmə sosiologiyası. Politologiyanın predmeti

Cəmiyyətin idarə olunması idarəetmənin bir növü hesab edilir. İdarəetmənin sosiologiyası ilk növbədə cəmiyyətlə bağlıdır. Ümumiyyətlə isə idarəetmə elə bir prosesdir ki, o həm cansız təbiəti, həm canlı təbiəti, həm də cəmiyyəti əhatə edir. Deməli, idarəetmənin növləri aşağıdakı kimidir:

1) Cansız təbiətin idarə olunması.

2) Canlı təbiətin idarə olunması.

3) Cəmiyyətin idarə olunması sosial idarəetmə, ilə yaxud idarəetmənin sosiologiyası.

Politologiya yunanca «politik» və latınca «loqos» sözlərindən emele gelib, siyasət haqqında elmdir. Politologiya siyasi hakimiyyətin yaranması, formalaşması və inkişafı, habelə siyasi idarəetmənin forma və metodları haqqında elmdir. Politologiya cəmiyyətin siyasi təşkilini və bura daxil olan bütün siyasi münasibətləri, siyasətin dövlətçilik və digər formalarını, beynəlxalq münasibətləri, siyasi hərəkətləri, siyasi proseslərin qanunauyğunluqlarını tədqiq edir. Politologiyanın qanunları haqqında bir-birinə əks olan iki əsas nezeriyyə vardır:

1. Marksist nezeriyyə - determinist və obyektiv baxışdan çıxış edərək, iki antoqonist sinfin mübarizəsini siyasət nezeriyyəsinin əsası kimi götürür.

Universal ümumi nezeriyyə - cəmiyyətin inqilab yolu ilə deyil tədrici inkişafını əsas götürür. Elmin strukturunu 3 əsas istiqamətdə nezerdən keçirək:

1. Elmin predmet və obyektində daha geniş anlayışları - dünya (kainat, cəmiyyət), sivilizasiya, mədəniyyət - təhlil edirlər.

2. İkinciləri siyasi proses və hadisələri toplayır, sistemləşdirirlər və bu halda müxtəlif komplekslərdən istifadə edirlər (siyasi tarix, siyasi statistika, informatika).

3. Nəhayət, üçüncü qrup siyasi həyatın ayrı-ayrı sahələrinin təhlili ilə (siyasətin psixologiyası, siyasi etnoqrafiya və antropologiya) məşğul olurlar. Politologiyanın kateqoriyalarını (yunan sözü olub, göstəriş, şəhadətnamə deməkdir) 2 istiqamətdə - siyasət və siyasi - nezerdən keçirmək lazımdır.

SİYASƏT - dünya siyasəti, beynəlxalq siyasət, xarici siyasət, daxili siyasət, milli siyasət, aqrar siyasəti, geosiyasət və s. Her bir elmin tədqiqatının nəticələri ilə bərabər, ona aparıcı vasitə, metod ondan istifadə prosesləri də bir o qədər vacibdir. Amerikada dərc olunmuş politologiyanın metodlarından ibarət dərslərdə (Siyasi tədqiqatın metodları: əsası və texnikası) əsasən onun inkişafının 4 tarixi mərhələlərini göstərirlər:

1. Klassik (19 əsrə qədər) dövr - deduktiv, məntiqi-fəlsəfi, əxlaqi-aksioloji

2. Tesisatlı (19 əsrin ortaları-20 əsrin əvvəlləri) dövr - tarixi-müqayisəli, normativ-tesisatlı (dövlət, siyasi partiya, ictimai təşkilat)

3. Biheviorçu (50-70-ci illər) - kəmiyyət metodlarından istifadə olunurdu

4. Biheviorçuluqdan sonrakı (20 əsrin sonundan) dövr - ənənəvi və yeni meto

Mövzu 11. Azərbaycan xalqının siyasi fikir tarixindən. Siyasət və siyasi münasibətlər.

Siyasət və siyasi münasibətlər haqqında fikirlər Azərbaycan ərazisində qədim zamanlarda meydana gəlmiş və çox böyük təkamül yolu keçmişdir. "Politologiya" kitabında göstərilir ki, Azərbaycan xalqının siyasi fikrinin sistemli şəkildə şərh olunduğu ilk böyük yazılı abidə "Avesta"dır. "Avesta"da dövlət insanların birləşmə forması, bütün cəmiyyətin mühafizəsinin mühüm atributu hesab olunur, dövlət hakimiyyətinin möhkəmliyinin isə vətəndaşlarda mənəvi borcun tərbiyə edilməsi səviyyəsindən asılı olduğu göstərilir. "Politologiya" kitabında yazılır: "Orta əsrlərdə Azərbaycan fəlsəfi fikrinin görkəmli nümayəndəsi olan filosof Bəhmənyarın əsərlərində cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı bir çox məsələlər şərh olunmuşdur. Feodalların ideoloqu olan filosof hakim ictimai quruluşu təbii hesab edir, onu xeyirxah və gözəl quruluş kimi qiymətləndirirdi, o, istismarçı quruluşu tərifiyləir və yoxsulluğa dözməyə çağırırdı. N. Gəncəvi feodal cəmiyyətinin əsas bəlasını, nöqsanların başlıca səbəbini

ədalətsizliyə, zorakılığa və qərətə əsaslanan dövlətin xarakterində görürdü. Onun siyasi ideali ilk əvvəllər maarifçi monarx, sonralar isə xalq hakimiyyəti idi. Tusinin siyasi görüşlərində "dövlət" anlayışı mühüm yer tutur. Təsadüfi deyildir ki, o, görkəmli dövlətşünas və dövlət nəzəriyyəçisi hesab olunur. Tusinin fikrincə, dövlət insanların birliyi, cəmiyyətin təbii vəziyyətidir. O belə hesab edirdi ki, insanlar öz mənafeləri əsasında könüllü surətdə birləşmək arzusunda olduqları zaman dövlət əmələ gəlir. Məhəmməd Füzuli silki bölgüyə əsaslanan, hüquq bərabərliyinin olmadığı feodalizm cəmiyyətini tənqid edir, maarifpərvər monarxa ümid bəsləyirdi. Onun fikrincə, cəmiyyətdə ədalətli qanunlar olmalı və hamı onlara tabe olmalıdır. XIX əsrin I yarısında Azərbaycan maarifçiliyinin yaşlı nəslinə mənsub olan şair Q.B.Zakir demokratik fikirləri üstündə təqiblərə məruz qalırdı. Onun fikrincə, mövcud qanunsuzluqlar qayda-qanunu pozan hakimiyyətdə baş verir. O yazır ki, hakimiyyət qüvvətli olsaydı, onda heç kim adamları qərət etməyə cürət etməzdi. A.A.Bakıxanov etika ("Təhzi-bi-əxlaq", "Kitabi-nəsihət"), tarix ("Gülüstən-İrəm") və elm sahələrində tanınmış mütəfəkkir olmuşdur. Onun fikrincə, cəmiyyət adamların öz tələbatını ödəmək üçün lazım olan birgəyaşayışdır. O yazırdı ki, ehtiyacdan irəli gələn bu əlaqə məişət tərzini adlanır.

Mövzu 12. Siyasi rejimlər, müasir dövrün başlıca nəzəriyyələri və cərəyanları

Dövlət hakimiyyətinin ayrılmaz tərəfini siyasi rejim təşkil edir. O, hakimiyyəti reallaşdırmağın vasitələri və metodlarının məcmusu deməkdir. Siyasi rejim bunu ifadə edir ki, dövlətin cəmiyyətdəki idarəçiliyi, yəni dövlət və hakimiyyəti, demokratik parlamentarizm metodlarına, yoxsa antidemokratik (totalitar) formalara əsaslanır. Siyasi rejimin totalitar, liberal və demokratik növləri mövcuddur. Qeyri-demokratik rejimlər sırasında avtoritar rejim aparıcı yer tutur. Onun fəaliyyəti hüquqa zidd olan hakimiyyət praktikasını ifadə edir. Avtoritar və totalitar rejimlər bir-birinə çox yaxındır və bəzən eyni mənada işlənir. Totalitar latınca tam, ümumi məcburiyyət mənasını verir. O, ictimai həyatın bütün sahələrinin sərt dövlət nəzarətinə tabe edilməsi ilə səciyyəlidir. Totalitar rejimə əyani nümunə kimi keçmiş SSRİ-də mövcud olan quruluşu və faşizmi göstərmək olar. Faşizm (topa, əlaqə, birlik deməkdir) totalitarizmin ifrat həddini təşkil edir. O, hər cür demokratizm və tərəqqiyə zidd olan diktaturanı həyata keçirir. Qeyri-demokratik rejimin bir növü də oliqarxiyadır (azsaylı adamların hökmranlığı). Oliqarxiya dedikdə kiçik miqdarda qrupların siyasi və iqtisadi həyatda hökmranlığı başa düşülür. Totalitarizmin əksini təşkil edən siyasi rejim demokratiya (xalq hakimiyyəti deməkdir) adlanır. Demokratiya anlayışı azadlıq anlayışından ayrılmazdır, lakin o, təkcə azadlıq ideyası ilə məhdudlaşmır. Demokratiya həm də bu ideyanın qanun statusu alması və praktiki həyata keçirilməsini ifadə edir. Demokratik cəmiyyətin siyasi sistemi aşağıdakı üç prinsipə əsaslanır: konstitusional idarəçilik, insan hüquqlarının qorunması və hamının qanun qarşısında bərabərliyi

Mövzu 13. Siyasi lider və şəxsiyyətin siyasi təsiri

Siyasi liderlik və onun növləri

Liderlik («lider» - ingilis dilindən tərcümədə «aparıcı», «rəhbər» mənasını verir) qrupun rəhbərlik iddiasında olan və ya bu funksiyanı yerinə yetirən fərd ətrafında birləşməsinə təmin edən inteqrasiya mexanizmidir. Ümumiyyətlə liderlik bəşər cəmiyyətinin bütün formalarına və eyni zamanda bütün təsisat və təşkilatlara xasdır. Tarixdə liderlik haqqında təsəvvürlər dövlət, hakimiyyət və siyasət haqqında təsəvvürlərdən əvvəl formalaşmışdır. Qədim mifoloji və fəlsəfi təlimlərdə rəhbərlərə və liderlərə xas olan qeyri-adi keyfiyyətlər şərh edilir. Məsələn, Misir fironları bir qayda olaraq adi döyüşçülərdən bir neçə dəfə böyük təsvir edilirdi. Antik mütəfəkkirlərdən Herodot, Plutarx və başqaları tarixin inkişafını o dövrün liderləri olan monarxların, sərkərdələrin fəaliyyəti ilə əlaqələndirirdilər. Politologiyada siyasi liderlik problemi ilə əsaslı surətdə məşğul olan

M. Veber liderliyin üç əsas tipini ayırırdı:

1. Ənənəvi liderlik. Liderlik hüququ, elitaya mənsub olmaq, ənənələrin müqəddəsliyinə inam bu tipin əsas əlamətləridir.
2. Harizmalı lider. Ona xas olan başlıca keyfiyyətlər rəhbərin qabiliyyətinə hədsiz inam, onun əlahiddəliyi və şəxsiyyətə pərəstişdir.
3. Rəşional-leqal lider. Bu tip mövcud quruluşun qanuniliyinə olan inama əsaslanır, o, bürokratik liderlikdir, müəyyən dövlət funksiyasının agentidir.

Veber harizmalı liderə üstünlük verir. Veber üçün harizma şəxsiyyətin fəvqəltəbii xüsusiyyətləridir. Məhz onlar kütləni tabe etməyə və itaətdə saxlamağa imkan verir. O, «allah vergisidir», lider olmaq istedadıdır. Bu cür lider peyğəmbər də ola bilər, qəhrəman və siyasətçi də. Veber onu şəxsiyyətin təntənəsi adlandırır. Onun inamınca, rəhbəri passiv və kor kütlə seçmir, o özü kütləni ona xidmət etməyə məcbur edir. Ona tabe olmaq, hədsiz inam onun müraciət etdiyi hər bir kəsin borcudur. Bu cür inam harizma tipli hakimiyyətin legitimləşdirilməsi üçün əsasdır.

Veberin fikrincə, müasir dövrün harizmalı lideri hər cür vasitələrlə. Şəxsiyyət siyasi fəaliyyətin subyektini kimi çıxış edərək və ictimai şəraitdən asılı olaraq siyasətə təsir göstərir: Əvvəla, əgər sosial-iqtisadi və siyasi şərait şəxsiyyət üçün imkan yaratsa və bu imkan məhdudlaşdırsa; İkincisi, dünyagörüşünün formalaşması, ictimai həyatın qanunauyğunluqlarının dərk edilməsi, siyasi fəaliyyətin qanunauyğunluqlarının başa düşülməsi; Üçüncüsü, insan mütləq müəyyən bir sosial qrupun, sinfin, siyasi partiyanın tərkibində siyasi fəaliyyət göstərməlidir, ona görə ki, başqa cür o, siyasətə səmərəli təsir göstərə bilməz; Dördüncüsü, şəxsiyyətin siyasətə təsirini gücləndirmək üçün müəyyən əsas cəhətləri nəzərə almaq lazımdır: müasir şəraitə uyğun olaraq şəxsiyyətin sosial statusunu artırmaq; kütlələrə arxalanmaq; sosial ədalətin bərqərar olması; yaradıcı əməyin yüksəldilməsində şəxsiyyətin bilavasitə iştirakını təmin etmək. İctimai həyatda insan üçün elə şərait yaradılmalıdır ki, o, siyasi fəaliyyətinə görə dövlət orqanları tərəfindən təqib olunmasın, onda cəmiyyətdən uzaqlaşdırılma qorxusu yaranmasın.

Şəxsiyyətin siyasətə təsiri ən əvvəl onun şəxsi mövqeyindən və siyasi fəallığından asılıdır.

Şəxsiyyətin siyasətə təsiri formaları aşağıdakılardır:

- Hakimiyyət orqanlarının keçirdiyi seçkilərdə iştirak etmək;
- Siyasi partiyalarda, ictimai təşkilat və hərəkatlarda fəaliyyət göstərmək;
- Müxtəlif siyasi aksiyalarda: yığıncaq, mitinq, nümayiş və tətillərdə iştirak etmək;
- Kütləvi informasiya vasitələrinin işində iştirak etmək: təbliğat, təşviqat işi aparmaq;
- Siyasi fəaliyyətin bütün praktiki işlərində, siyasi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi və ya devrilməsi işində iştirak etmək.

Mövzu 14. Mədəniyyət və Sivilizasiya

Mədəniyyət sözü latınca "kultura" sözündən olub torpağın becərilməsi, tərbiyyə, inkişaf mənasında başa düşülmüşdür. İlk dövrlərdə mədəniyyət insanın təbiətə məqsədə uyğun təsiri, torpağın əkilib becərilməsi, yəni yaxşı məhsul almaqdan ötrü onun dəyişdirilməsi kimi başa düşülmüşdür. İntibah dövrünün filosofları mədəniyyətə ideal, universal şəxsiyyətin

formalaşması vasitəsi, hərtərəfli təhsil, tərbiyyə almağa, elmə və incəsənətə təsir etməyə, dövlətin möhkəmləndirilməsinə kömək etməyə qadir bir qüvvə kimi baxırdılar. Onlar eyni zamanda barbarlardan fərqlənən müəyyən ictimai quruluş kimi sivilizasiya problemini irəli sürürdülər. 19-cu əsrdə mədəniyyətin təkamül inkişafı nəzəriyyəsi yarandı. Bu kulturoloji konsepsiyanın tanınmış nümayəndələrindən biri ingilis etnoqrafı və tarixçisi B.Taylor (1832-1917) olmuşdur. Taylora görə mədəniyyət yalnız mənəvi mədəniyyətdir: - bilik, incəsənət, etiqad, huquq və əxlaqi normalar və.s. Taylor qeyd edirdi ki, mədəniyyətdə təkcə ümumi bəşəri yox, həm də ayrı-ayrı xalqlar üçün spesifik olan dəyərlər də vardır. Hazırda çoxsaylı kulturoloji konsepsiyalar yaranmış və inkişaf etmişdir. Bir sıra kulturoloji konsepsiyalar sübut edir ki, vahid mədəniyyətin yaranması qeyri-mümkündür. Onlar Qərbi və Şərqi mədəniyyətinin əksliyi göstərmək mədəniyyət və sivilizasiyanın texnoloji determinasiyasını əsaslandırırlar. Mədəniyyətə indiyə qədər 500-dən artıq tərif verilmişdir. Bəs əslində mədəniyyət nədir ?

Mədəniyyət sırf sosial hadisə olub, insanların həyat fəaliyyəti ilə bağlıdır. Cəmiyyətdə mədəni və sosiallığın birliyi yalnız onun aşağı pilləsində mövcud olmuşdur. Mədəniyyət prosesləri bütün ictimai hadisələrlə qarşılıqlı əlaqədə baş verir. Lakin bütün hallarda mədəniyyət spesifik cəhətlərə malik olur, özündə ümumi bəşəri dəyərləri cəmləşdirir. Bu zaman mədəni yaradıcılıq tarixi yaradıcılıqla üst-üstə düşür. Bunu başa düşməkdən ötrü maddi və mənəvi mədəniyyətləri bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Maddi mədəniyyət-insan əməyi və zəkası ilə yaradılmış maddi sərvətlərin məcmusudur: istehsal vasitələri, əmək cismi ictimai varlığın maddi əsaslarıdır. Maddi mədəniyyət insanın təbii gerçəkliyi mənimsəməsinin göstəricisidir. Yaşayış vasitələri-binalar, memarlıq nümunələri, körpülər, kanallar, meşə zolaqları, bitki və heyvan növləri və.s. buraya daxildir. Mənəvi mədəniyyətə isə, hər şeydən əvvəl elm və onun nailiyyətlərinin istehsal prosesinə tətbiqi səviyyəsi, təhsillik və maarif. Tərbiyyə, incəsənət, tibbi xidmət, cəmiyyət üzvlərinin mənəviyyatı və davranış normaları, adətlər, ənənələr, adamların tələbatı və mənafelərin inkişaf səviyyəsi və.s. daxildir. Mənəvi mədəniyyəti mənəvi istehsalla eyniləşdirmək olmaz. Mənəvi istehsal: - ideyaların, normaların, dəyərlərin məcmusudur. Mənəvi mədəniyyət isə daha geniş anlayış olub mənəvi istehsalı da özündə birləşdirir. Deməli mədəniyyət maddi və mənəvi dəyərlərin məcmusudur. Mədəniyyətə belə tərif vermək olar. Mədəniyyət-cəmiyyətin bütün tarixi boyu əldə etdiyi maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusudur, həmçinin onların yaradılması qabiliyyəti və bəşəriyyətin tərəqqisi üçün onlardan istifadə etmək və onları nəsildən-nəsilə vermək bacarığıdır. Mədəniyyət insanın özünü dərk etməsi və şəxsiyyətin mövcudluq üsuludur. Sivilizasiya-latinca "sivilis" sözündəndir. "Vətəndaşlıq", "dövlət" mənalarını verir, cəmiyyətdə əldə edilmiş maddi və mənəvi nailiyyətləri, cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı uğurları bildirir. Təsadüfi deyildir ki, tarixçilər ümumdünya tarixi inkişaf prosesini bildirmək üçün "sivilizasiya" anlayışını işlətmişlər. Son dövrlərdə sivilizasiya problemi ön plana çıxmışdır. Sivilizasiya dedikdə, bir tərəfdən, cəmiyyətin və mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi, digər tərəfdən isə mədəni dəyərlərin (maddi və mənəvi) mənimsənilməsi səviyyəsi nəzərdə tutulur ki, bu da bütün ictimai həyatı və onun spesifikasiyasını göstərir. Çox vaxt sivilizasiya mədəniyyətlə eyniləşdirilir. Fərq isə mövcuddur. Sivilizasiya mədəniyyətin mənimsənilməsi üsulu necədirsə, sivilizasiya da elədir. Məsələn: təsadüfi deyildir ki, biz Qərbi və Şərqi sivilizasiyalarını bir-birindən fərqləndiririk. İnsanın sözbəxan, xeyirxah, ləyaqətli kimi formalaşması Şərqi ölkələri adamının bütün həyat tərzinə möhürünü vurmuşdur. Bu mədəniyyətin mənimsənilməsi üsuluna da təsirini göstərmişdir. Sivilizasiya bütövlükdə sosial-mədəni hadisə olmasına baxmayaraq, mədəniyyətin özünün varlığının mənasıdır, bütün ictimai həyata təsir etmək mənasıdır. Onun "nüvəsi" mənəvilikdir.

Mövzu 15. Azərbaycan hüquqi və demokratik respublikadır.

Konstitusiyamıza görə, Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır. Adıçəkilən 4 anlayış ölkəmizdə hüquq sistemi, idarəçilik forması, insan və bətəndaş azadlıqları ilə bağlı ilkin qənaəti yaradır. Məlum olur ki, ölkəmizdə hüququn aliliyi var,

vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasına önəm verilir, şəxsiyyət azadlığı qorunur, din dövlətdən ayrılır, dinlərə qarşı münasibətdə ayrıseçkilik yoxdur, idarəetmədə vahidlik var və s.. Azərbaycanı siyasi hakimiyyət xalqa məxsusdur. Bu sistemə demokratik sistem deyilir. Demokratiya "xalqın idarəsi" mənasını verir və siyasi iradənin xalqa aid olduğu siyasi sistemi ifadə edir.

Demokratiyalarda ölkəni idarə etmə və qanun qəbul etmə səlahiyyəti bütün xalqa məxsusdur. Xalq bu səlahiyyətindən sərbəst seçki yolu ilə seçdiyi nümayəndələr vasitəsilə istifadə edir. Ölkəni idarə edənlər və qanunları qəbul edənlər xalqın razılığını qazanmaq məcburiyyətindədir. Yalnız xalqın iradəsi ilə hakimiyyət dəyişir, əsas qanunlara əlavə və düzəliş edilir.

Vəzifədən kənarlaşdırılmaları da yenə xalqın iradəsi ilə, yəni bu iradənin təmsil edildiyi sərbəst seçkilərlə baş verir.

Bu xüsusiyyətlərə sahib olan Azərbaycan Respublikası demokratik dövlət sayılır.

Bu dəyişdirilməz xüsusiyyətlər Azərbaycan Respublikasının dünyəvi və hüquqi dövlət olduğu mənasını verir. Bunlar çox əhəmiyyətli xüsusiyyətlərdir və millətin mənfəətlərini ən yaxşı şəkildə qoruyacaq quruluşa sahib olduğunun göstəricisidir.